

FERRAN ARASA I GIL^a

ELS PARCEL·LARIS MEDIEVALS DEL SECÀ AL TERME MUNICIPAL DE CASTELLÓ DE LA PLANA (LA PLANA ALTA)

RESUM

En els terrenys de secà del terme municipal de Castelló de la Plana, situats al nord i oest de la ciutat, es conserven tres parcel·laris formats per una sèrie de camins paral·lels situats a intervals pròxims que es coneixen com a “quadres”. Tot i que foren considerats inicialment com una possible centuriació romana, la documentació coneguda permet datar-los a principis del segle XIV. La seua gran extensió fa que puguen considerar-se com els més importants fins ara estudiats entre els parcel·laris medievals valencians. Per les mateixes raons, aquestes intervencions realitzades amb l'objectiu d'ordenar l'espai agrari d'una manera regular, han deixat una empremta perdurable en el paisatge rural d'aquesta ciutat, avui malauradament desfigurat per importants transformacions urbanístiques.

PARAULES CLAU: Castelló de la Plana; edat mitjana; paisatge; parcel·lari.

THE MEDIEVAL PLOTS OF THE DRY LAND IN THE MUNICIPALITY OF CASTELLÓ DE LA PLANA (LA PLANA ALTA)

ABSTRACT

In the drylands of the municipality of Castellón de la Plana, located in the north and west of the city, there are three plots of land formed by a series of parallel roads located at close intervals known as “quadres”. Although they were initially considered a possible Roman subdivision, the known documentation allows them to be dated to the beginning of the 14th century. Its great extension means that it can be considered as the most important so far studied among the Valencian medieval plots. For

^a Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga. Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez, 28. 46010 València. Ferran.Arasa@uv.es. <https://orcid.org/0000-0002-7039-141X>

Fecha de recepción: 18-02-2022. Fecha de aceptación: 11-03-2022.

the same reasons, these interventions carried out with the aim of ordering the agricultural space in a regular way, have left a lasting imprint on the rural landscape of this city, today unfortunately disfigured by important urban transformations.

KEYWORDS: Castelló de la Plana; Middle Ages; landscape; plot of land.

INTRODUCCIÓ

El terme municipal de Castelló de la Plana està situat a la banda septentrional del pla litoral més extens del nord del País Valencià, conegut amb el topònim genèric de la Plana (Querada et al., 1994), i inclou una part de la barrera muntanyenca que el delimita pel nord, que està constituïda a l'oest per les muntanyes que s'estenen entre Borriol i Sant Joan de Moró, i a l'est per la serralada del Desert de les Palmes i els seus contraforts (figura 1). A mesura que aquesta s'aproxima a la mar, el pla es va estrenyent en el seu extrem NE, on es troba la població de Benicàssim. La part més extensa del terme municipal està formada pel pla, on d'oest a est es poden distingir tres tipus de terreny amb diferents característiques: el secà, l'horta i la marjal. Aquesta extensa zona està travessada per diversos cursos fluvials de poca entitat que no arribaven a desguassar en altres o a la mar: el més important, al nord, és el riu Sec, que naix a la vall de Borriol i rodeja per l'oest els estreps de la serralada del Desert de les Palmes, per a girar després cap al NE; al nord d'aquest, el barranc del Sol segueix un traçat paral·lel d'oest a est, i a continuació es

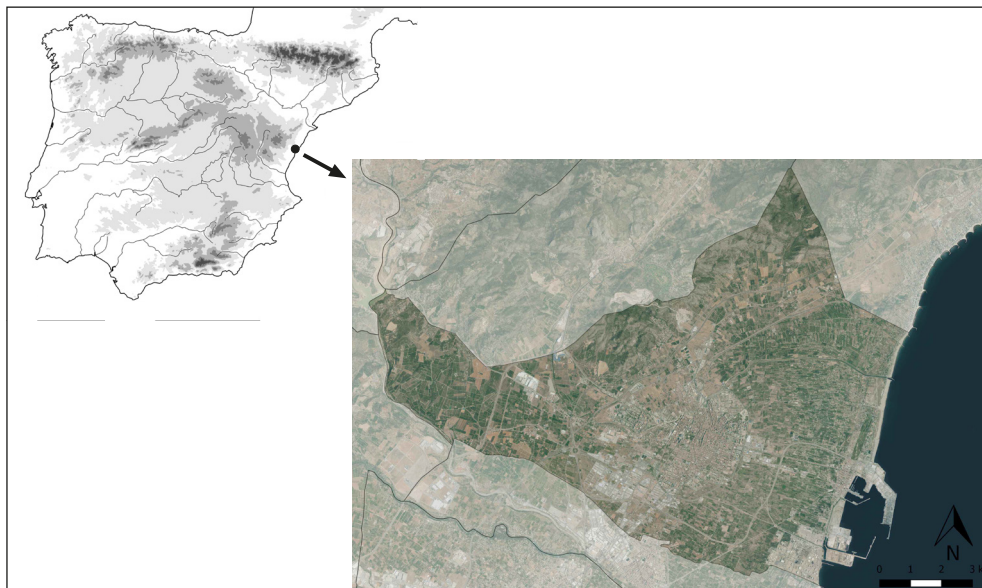

Figura 1. Localització de Castelló de la Plana i el seu terme municipal.

troben altres petits barrancs: de la penyeta Roja, la Figuera i l'Algepsar. Al sud, el barranc de Fraga segueix d'oest a est, i la rambla de la Viuda i el riu Millars fan de límit de l'extrem nord de la Plana. En el passat, el riu Sec desembocava en la marjal i els barrancs del Sol i de Fraga es perdien pel pla (Quereda, 1999).

Els parcel·laris que anem a estudiar es troben en l'antic secà, avui completament transformat en regadiu, al nord, sud i oest de la ciutat, per les partides de la Magdalena, Bovalar, Benadresa, Marrada i Estepar. El canemàs d'aquests parcel·laris el formen una sèrie de camins denominats "quadres" que s'agrupen en tres sectors situats al nord-oest, oest i sud-oest de la ciutat. El seu estudi es pot abordar des de tres punts de vista: geogràfic, històric i onomàstic, aspectes que desenvoluparem en aquest treball, amb el qual volem retre homenatge al nostre amic i col·lega el professor Joan Mateu, que tant estima i coneix la nostra terra i la gent que l'habita.

Aquests parcel·laris van ser estudiats primerament per López Gómez (1974), que fou catedràtic de geografia de la Universitat de València. L'autor explica que aquests camins estan separats entre 360 i 400 m i comprenen una superfície aproximada de 1.814 ha, el que suposa una part considerable del terme municipal que té un total de 10.732 ha. El fet que la distància indicada siga pròxima a la meitat dels grans quadrats de les divisions agràries romanes, que tenen 710 m de costat, el va portar a plantejar la possibilitat que foren centuriacions. Tanmateix, no descartava la possibilitat d'un origen medieval i que la unitat usada fos la jovada. Les seues consideracions es van incloure en el primer treball sobre l'arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana (Arasa, 1979). Pocs anys després, Domingo (1983, p. 19) les va citar en el seu estudi sobre l'agricultura medieval de la Plana. Amb posterioritat, Gimeno i Arasa (1993, pp. 62-63) en van estudiar els topònims actuals, i Sánchez Adell (1994) en va reunir les referències toponímiques en la documentació medieval. Al mateix temps, Ariño, Gurt, Lanuza i Palet (1994, p. 195; Ariño et al., 2004, p. 59, fig. 16) van assenyalar que l'anàlisi de la seua morfologia permet reconèixer característiques que els daten en època medieval: tenen com a base camins paral·lels i no quadrícules, no mantenen la mateixa orientació, alguns camins no són estrictament rectilinis i el mòdul que es detecta està relacionat amb la jovada. Finalment, aquestes consideracions s'han inclòs en un llibre sobre l'arqueologia del terme municipal d'aquesta ciutat (Arasa, 2019, pp. 199-201).

ELS PARCEL·LARIS

El camí Reial travessa el terme municipal de Castelló de la Plana de nord a sud, procedent de Borriol i en direcció a Vila-real. Un poc cap a l'est es troba un altre camí denominat la quadra de na Tora que, en direcció NNO-SSE, continua pel terme d'Almassora amb el topònim de camí dels Hostalassos. Els parcel·laris es troben repartits en tres sectors, que seguint López Gómez denominarem A, B i C, disposats als dos costats d'aquests camins: dos a l'est (A i B) i un a l'oest (C) (figura 2). Els elements físics condicionants són l'extrem SO de la serralada de les Palmes i sobretot el riu Sec, que en el seu darrer tram gira en direcció est, de manera que aquests sectors se'n disposen als dos costats: el primer (A) al nord, i els altres dos (B i C) al sud i l'oest.

Figura 2. Fotografia aèria del secà del terme municipal de Castelló de la Plana, amb la localització dels tres parcel·laris (vol americà de 1945-46, ICV).

Els parcel·laris estan formats per una sèrie d'eixos rectilinis de traçat paral·lel, que segueixen orientacions diferents en cada sector i es disposen perpendicularment a la línia de pendent, amb alguns escassos camins perpendiculars que no completen una retícula. Aquests eixos es coneixen amb el nom genèric de quadres, i només en el sector A els acompanya un ordinal, ja que en la resta porten topònims d'origen divers. En farem una descripció seguint un ordre d'est a oest, a partir de la cartografia i fotografia actuals, mesurant les distàncies amb el visor de l'Institut Cartogràfic Valencià (ICV). El *plano geométrico* de 1909-10 (IGE), el mapa topogràfic de 1938 (IG) i la fotografia aèria del vol americà de 1945-46 ens han permès conèixer el seu traçat amb anterioritat a les importants transformacions que ha experimentat la zona en les darreres dècades. Descriurem cada sector descrivint-ne els límits, els eixos que el formen i donant-ne les dimensions, a més de les particularitats que presenten. Cal destacar que una part d'aquests camins, en els sectors A i B, constitueixen la xarxa viària dels nombrosos grups periurbans que des de la dècada de 1960 s'han desenvolupat al voltant de la ciutat, i que en general s'han integrat en la important expansió urbanística que aquesta ha experimentat en les darreres dècades.

El primer sector (A) està situat al nord-oest de la ciutat i s'estén per la partida del Bovalar, tot i que en el seu extrem est arriba fins a la de la Magdalena (figura 3). Els seus límits naturals són els estreps occidentals de la serralada de les Palmes al NO i el riu Sec al SE, que tenen un traçat aproximadament

paral·lel en aquesta zona. Està constituït per quatre camins (quadres) que tenen una orientació NE-SO: del Borriolenc o del Matador, Segona, Tercera i Quarta. Les tres primeres són rectilínies i paral·leles i es prolonguen des del camí de la Costa de Borriol –l'avinguda de Benicàssim en el seu tram urbà– a l'est, fins al riu Sec a l'oest, en el cas de les dues primeres; la tercera arriba fins a un camí transversal, el del Collet, i la quarta fins a l'actual carretera CV-1520. La darrera, la Quarta, té un traçat irregular que s'adapta al peu de muntanya. Les quadres porten un ordinal que comença des de la més pròxima a la ciutat, encara que en aquesta no es conserva i avui es coneix amb el gentilici 'del Borriolenc'. El límit SO d'aquesta i de la Segona era el riu Sec. La llargària d'aquests camins és considerable: la primera i la Segona travessen el barranc de Sol i arribaven fins al riu Sec, però la construcció de la Universitat Jaume I en va fer desaparèixer el tram oest des de la carretera CV-1520; finalment, la Tercera, que és més curta, es prolonga cap al NE fins al camí de la Colomera, que és paral·lel al camí de la Costa de Borriol, en un tram que s'endinsa a la partida de la Magdalena i potser és d'època posterior; el seu traçat l'ha ocupat un tram de la ronda de Circumval·lació de la ciutat, de la qual ha passat a ser una via de servei, i a penes en queda un curt tram a l'extrem NE.

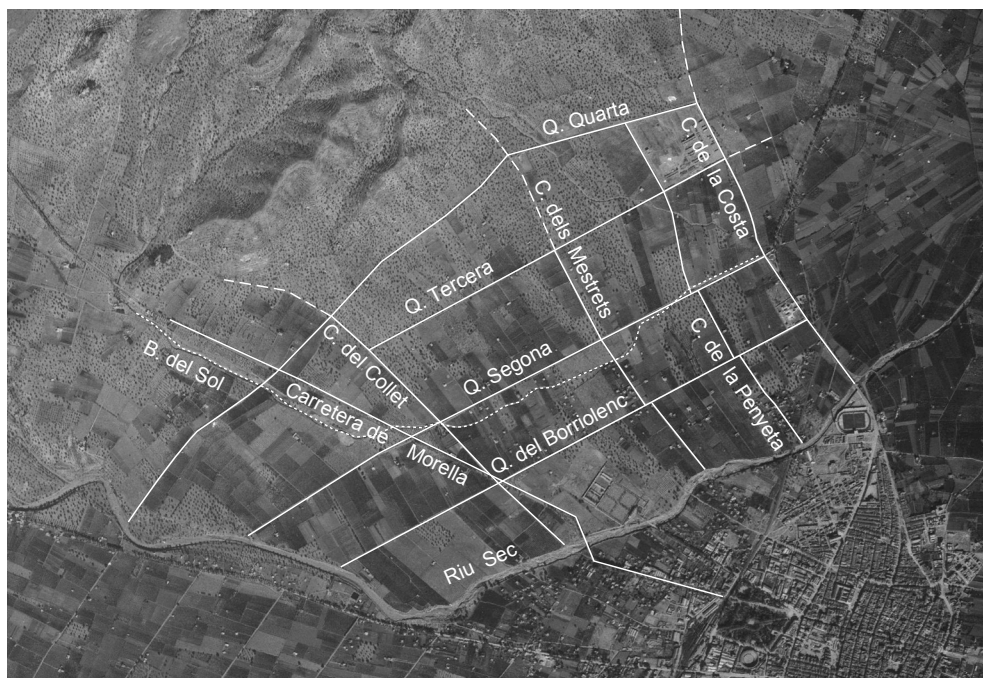

Figura 3. El parcel·lari A, amb els eixos principals i els camins transversals (vol americà de 1945-46, ICV).

Pel que fa a la quadra Quarta, que també es coneix com 'de Dalt', només presenta trams rectilinis als seus extrems est i oest, no és paral·lela a les anteriors i forma un arc que s'apropa al peu de muntanya.

Està travessada per l'autopista A-7 i el nou traçat de la N-340, i el seu extrem oest va ser ocupat per la primera i transformat en via de servei. Des d'aleshores, la via de servei que segueix per la vora nord d'aquella, des de l'encreuament amb aquesta quadra en direcció est, es coneix com a quadra Quarta de Baix. Potser el tram central haja patit alteracions que expliquen el seu traçat més irregular, o tal vegada no tenia la mateixa funció que les altres. Al NO de l'autopista hi ha un altre camí anomenat la quadra de Sanxo, que no és realment una prolongació de la quadra Quarta, deu ser posterior a aquesta i s'estén fins a prop del riu Sec, amb un traçat que ha estat ocupat en part per aquella i de la qual és via de servei. L'extrem oest de les quadres Primera i Segona i la de Sanxo estan alineats amb les tres situades més cap a l'oest del sector B: les quadres de la Torta, de Cassanya i de na Tora. Aquests camins sumen una longitud de 9824 m, segons els límits descrits el seu perímetre és de 9308 m i la superfície de 465,3 ha. En la taula 1 es mostren les quadres ordenades per sectors, amb la longitud i les distàncies que les separen.

Taula 1. Les quadres ordenades per sectors, amb els seus topònims, la longitud i les distàncies que les separen.

Sector	Topònim	Longitud	Intervals	
A	Quadra del Borriolenc o del Matador	2560	-	
	Quadra Segona o del Jefe	2825	375-382	
	Quadra Tercera	1970	466-486	
	Quadra Quarta	2469	307-485	
B	Quadra de la Via	3316	-	
	Quadra de Gimeno	2210	310-386	
	Quadra de Lairon, del Maset o de la Salera	2390	347-364	
	Quadra del Saboner	2474	350-355	
	Quadra del Morteràs, dels Cubs o del Depòsit	2380	348-359	
	Quadra de la Torta o del Sargento	2028	372-367	
	Quadra de Cassanya o de la Costa	1005	372-380	
	Quadra de na Tora	946	357-381	
	C	Camí Reial o de la Cova del Colom	3811	-
		Quadra de Ros, de l'Aljub o de Coll de Ferro	1801	415-458
Quadra de l'Assagador o de Portolés		815	351-377	
Quadra de Breva o de Pere Pasqual		835	383-387	
Quadra de Giner o del Velluter		913	361-367	
Quadra de Crussado o de Català		1046	368-378	
Quadra de Donyana		1125	375-391	
Quadra del Negrero o de Clorinda		1170	366-418	
	Quadra de Busquets o de Cuquerolla	865	360-367	

Quant als camins perpendiculars, amb direcció NO-SE, en primer lloc pel NE es troba el que en fa de límit d'aquest sector, el camí de la Costa de Borriol, un camí històric que unia Castelló i Borriol del qual arranquen les quatre quadres. Cap al SO, altres tres camins que travessen aquest sector són el de la Penyeta Roja, de traçat més irregular; el dels Mestrets, que el travessa perpendicularment; i el del Collet, que ho fa igual en direcció a Borriol, l'extrem meridional del qual va desaparèixer durant la construcció de l'antic Col·legi Universitari. En aquest camí acaba la Quadra Tercera, de manera que hauria de ser contemporani o –més probablement– anterior. Tots ells travessaven el riu Sec a gual. El traçat de la carretera CV-1520 o de Morella és clarament divergent a aquesta retícula de camins, per la qual cosa no hi té cap relació.

Aquests i altres camins secundaris poden ser divisòries entre els eixos principals. El primer arranca del riu des del carrer Sogorb, es coneix com el camí de la Penyeta Roja, arriba fins a la quadra Primera i s'ha integrat en la trama periurbana com l'avinguda Tombatossals. La seua prolongació fins a la quadra Segona està un poc desplaçada cap al SO i es coneix avui com l'avinguda de la Diputació. La continuació cap al nord també està desplaçada un poc cap al SO, però la seua orientació canvia cap al NNO, i després gira lleugerament cap al NE, travessa la quadra Tercera i la Quarta i segueix cap a la penyeta Roja, de la qual pren el nom. La segona divisòria arranca igualment del riu Sec amb el topònim de camí dels Mestrets; la seua continuació fins a la quadra Segona està un poc desplaçada cap al SO i el seu traçat és prou rectilini, especialment entre la Segona i Tercera. La darrera divisòria la forma el camí del Collet, que travessa diagonalment els eixos principals i es prolonga fins al peu de muntanya. D'aquestes divisòries, només tenen un traçat en part paral·lel les dues primeres, situades al costat NE, on les parcel·les resultants són aproximadament paral·leles a aquests camins, estretes i llargues, i algunes tenen l'amplària d'una o dues cordes.

Les distàncies que separen els eixos principals són prou variables i no troben correspondència amb múltiples de la corda foral valenciana (40,77 m). Quant als camins transversals, la seua diferent orientació fa que no tots siguin paral·lels i que la majoria de les unitats resultants siguin trapezoidals. Només en alguns casos, la distància menor, en el costat sud, s'aproxima a múltiples de la corda: 5 (203,85 m), 8 (326,16 m) i 9 (366,9 m). Així, entre el riu i la quadra del Borriolenc, el primer camí es troba a 370 m, i la primera unitat està dividida per un camí situat a 200 m; entre la Segona i Tercera, la primera està separada 327 m; i entre la tercera i quarta, la primera està separada la mateixa distància.

El segon sector (B) està situat al SO de la ciutat, a l'est del camí Reial, i s'estén per les partides de Marrada i Estepar, entre el riu Sec i el camí de la Ratlla d'Almassora (figura 4). Està constituït per vuit camins en la seua majoria quasi paral·lels i orientats NNE-SSO: les quadres de la Via, Gimeno, Salera, Saboner, Morteràs, la Torta, Cassanya i na Tora. Els seus límits són, pel costat NE, la carretera de l'Alcora per a les quadres de na Tora, Cassanya, la Torta i Morteràs; i el camí Vell de l'Alcora per a les quadres del Saboner, Salera, Gimeno i de la Via; pel costat oest, la quadra de na Tora ho és per al tram nord de la quadra del mateix nom, Cassanya i la Torta; i pel SO és el camí de la Ratlla d'Almassora, excepte per a les quadres de Gimeno, Salera i Saboner, que és el camí de Fadrell, que en aquest tram és paral·lel al barranc de Fraga. Aquests camins sumen una longitud total de 16749 m, segons els límits descrits el perímetre del sector és de 9481 m i la superfície de 546,9 ha.

Figura 4. El parcel·lari B, amb la xarxa principal de camins (vol americà de 1945-46, ICV).

En els mapes de 1910 i 1938 figura una quadra de la Via, paral·lela al ferrocarril, a la seua vora oest, que va perdre el nom i avui es coneix com l'avinguda Vila-real al nucli urbà. És probable que, com la distància que la separa de la següent, la quadra de Solà (actualment de Gimeno, antiga N-340), és semblant a la resta d'interval·ls, realment fos aquest el primer camí de la parcel·lació. Possiblement la seua alineació va experimentar algun canvi amb la construcció del ferrocarril, per la qual cosa cal considerar el seu traçat només aproximat. L'última d'aquestes quadres, la de na Tora, presenta la particularitat de comptar amb dos trams de diferent direcció: el septentrional manté l'orientació dels camins d'aquest sector, però poc abans d'arribar al camí de Ribesalbes gira cap al SSE en un llarg tram clarament divergent i rectilini que s'endinsa en el terme municipal d'Almassora –on es coneix com el camí dels Hostalassos– i arriba fins a la partida de Ramonet, prop del riu Millars, on avui hi ha un polígon industrial. Es tracta clarament d'un camí diferent que es coneix per extensió amb el topònim de la verdadera quadra. D'altra banda, algunes d'aquestes quadres tenen prolongacions: la de la Salera en té una de traçat sinuós cap al SO fins al camí de la Ratlla d'Almassora. Un poc al nord de la quadra de Gimeno hi ha una altra prolongació de traçat semblant que es coneix com la quadra de l'Armelar, que té els mateixos límits

i que com l'anterior no deu pertànyer a la parcel·lació. D'aquests camins, els més pròxims a la ciutat formen part de la seua xarxa viària, com les quadres de la Via i de Gimeno, per on es va traçar l'antiga N-340. Quant a les distàncies que separen aquests camins, són molt irregulars i només en alguns casos s'aproximen a 9 cordes (366,93 m).

En aquest sector hi ha alguns elements a considerar que són, de nord a sud: el camí dels Palos o de Ribesalbes que travessa el sector en direcció NO aprofitant un tram de la quadra de la Salera, amb un traçat irregular, que ha de ser posterior a la parcel·lació; el camí de Fadrell, que segueix per la part sud del terme municipal en direcció NO-SE i en la seua prolongació oest s'uneix al de la Ratlla d'Almassora a l'altura de la quadra del Morteràs; i el barranc de Fraga, que travessa la part baixa del terme municipal i alguns d'aquests camins en direcció O-E. Aquests camins deuen constituir, juntament amb els que configuren els límits anteriorment descrits, la xarxa viària preexistent a la parcel·lació. D'altra banda, aquest sector està travessat per la ronda Sud, que és l'accés a l'autopista A-7, i en la seua meitat meridional està ocupat per dos polígons industrials: els Ciprers i la ciutat del Transport, que s'estenen fins a la carretera CS-22 d'accés al port.

Les també anomenades quadres de la Sequiota i del Pi Gros, situades al SE, a continuació de la quadra de la Via, no deuen pertànyer a la parcel·lació i són camins amb altres funcions que van rebre aquest nom per extensió. La de la Sequiota discorre paral·lela i a curta distància pel costat est de la quadra de la Via i s'uneix a aquesta en el seu extrem SO, i deu ser el camí de servei d'aquesta séquia; i la del Pi Gros comença al sud de la ciutat, no és paral·lela a les anteriors, és més curta i potser era el camí de Vila-real que vorejava pel costat SE el Pinar Ver o de la Vila.

El tercer sector (C) es troba a l'O-SO de la ciutat, a la partida de Benadresa, i és el més allunyat de la població (figura 5). Comença al camí Reial o de la Cova del Colom i es prolonga cap a l'oest entre el camí Vell de Ribesalbes al NE i el camí dels Palos o de Ribesalbes al SO. A més d'aquell, el formen vuit camins amb orientació NNE-SSO, en la seua majoria quasi paral·lels; són les quadres de l'Aljub, l'Assagador, Brevia, Giner, Català, Donyana, Negrero i Busquets. Algunes d'elles es prolonguen més enllà d'aquests límits amb canvis de direcció o traçats irregulars: en direcció NE, la quadra de Portolés s'allarga fins al riu Sec, i les de Giner, Donyana i Negrero fins a la carretera de l'Alcora; i en direcció SO: les de l'Aljub i Brevia es prolonguen fins al camí de la Ratlla d'Almassora; i les de Català, Donyana i Negrero fins a la prolongació del camí d'Almassora a l'Alcora, que al terme municipal de Castelló de la Plana es coneix com la quadra d'Assensi. L'orientació dels camins del sector oest és prou semblant a la dels dos terços septentrionals del camí Reial, que posteriorment gira lleugerament per a adoptar una direcció quasi exacta N-S. Per això sembla probable que el traçat d'aquests camins prengué aquell com a referència. Aquests camins sumen una longitud total de 8570 m, segons els límits descrits el perímetre del sector és de 7225 m i la superfície de 262,6 ha.

El camí dels Palos o de Ribesalbes és l'únic que travessa tot aquest sector d'est a oest i sembla configurar-se com un eix de referència, potser preexistent o almenys contemporani. Més enllà de la quadra de Busquets encara hi ha altres camins denominats amb aquest terme, però la seua orientació, equidistància i traçat irregular aconsellen no incloure'ls en aquest parcel·lari: són les quadres de Villalon i del Menut. Com en els casos de les prolongacions d'algunes quadres, sembla tractar-se de camins de

traçat posterior que es coneixen per extensió amb el mateix terme. Un cas semblant deu ser l'esmentada quadra d'Assensi. Les distàncies que separen aquestes quadres són també irregulars, i només en alguns casos s'aproximen al mòdul de 9 cordes (366,93 m). En aquest extens sector es troben la majoria de les grans masies del secà castellonenc, que en alguns casos donen nom a les quadres: els masos d'Assensi, Sit, la Devesa, Donyana, Gasset, Gimeno, Negrero, Pessudo, Pla, Rambla, Ramos, etc.

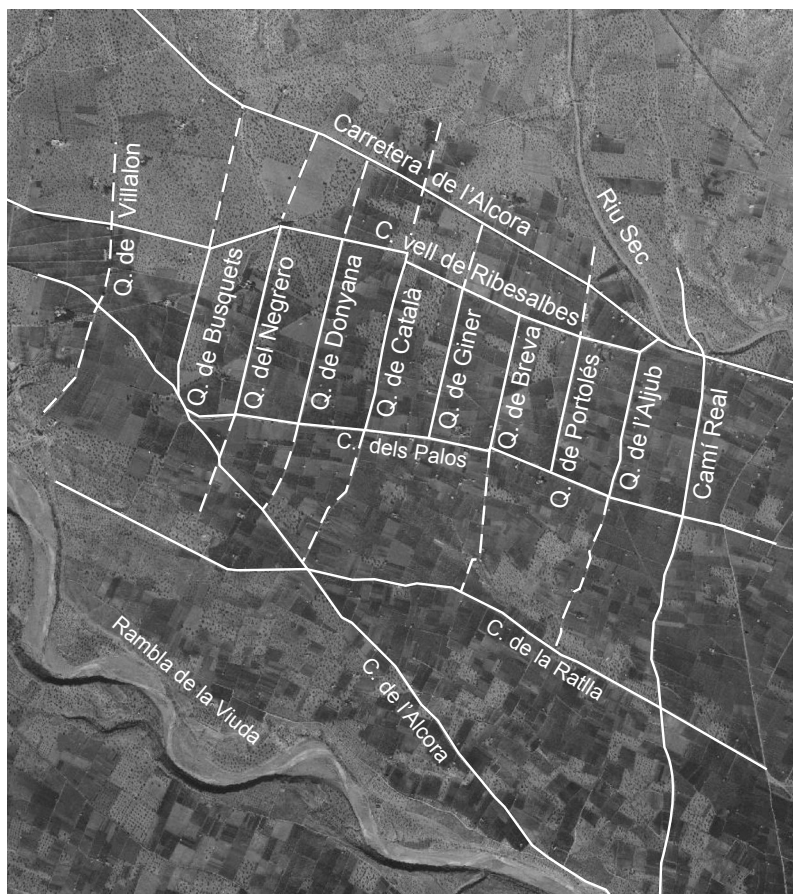

Figura 5. El parcel·lari C, amb la xarxa principal de camins (vol americà de 1945-46, ICV).

LA XARXA VIÀRIA

Pel que fa als camins estructurals, hem assenyalat aquells que fan de límit dels parcel·laris: el camí de la Costa de Borriol, que fa de límit est del sector A; el camí Vell de l'Alcora, que fa de límit NE del sector B; la quadra de na Tora, que fa de límit d'aquest mateix sector pel SO; el camí Reial o de la Cova

del Colom, que separa els sectors B i C; els camins Vell de Ribesalbes i dels Palos o de Ribesalbes, que fan de límits del sector C pels costats nord i sud; i al S-SO el camí de la Ratlla d'Almassora, que separa els termes municipals d'aquesta població i de Castelló de la Plana. El primer és el camí més directe entre les poblacions de Castelló de la Plana i Borriol, les dues d'origen andalusí i amb la mateixa ubicació d'aleshores ençà, per la qual cosa pot tenir el seu origen en aquesta època. Amb el camí Vell de l'Alcora –per les mateixes raons– podem trobar-nos amb un cas semblant. Dels camins Vell de Ribesalbes i dels Palos o de Ribesalbes, el primer –que arranca de l'anterior– possiblement té el mateix origen, mentre que el segon deu ser posterior a la parcel·lació. El darrer, el camí de la Ratlla d'Almassora, es degué fixar amb la constitució d'aquestes viles al principi del període feudal. Tanmateix, el fet que el camí de Fadrell –que comença a la costa en aquesta partida de l'horta de Castelló de la Plana– s'hi unisca i després continue en direcció a l'Alcora, també permet plantejar la possibilitat que tinga un origen andalusí. Creiem, doncs, que la majoria d'aquests camins són d'origen andalusí i –amb el Caminàs, que travessa el terme municipal de nord a sud per l'horta– devien constituir la part principal de la xarxa viària d'aquest període.

Alguns dels camins que fan de límits dels parcel·laris apareixen en la documentació medieval. Així, sabem que el sector A es trobava a l'antic Bovalar, que segons el *Llibre d'establiments* estava delimitat a l'est pel coll de la Garrofera, probablement en referència al camí així conegut, i a l'oest pel camí de l'Alcora (Revest, 1957, p. 272). El camí del Coll de la Garrofera figura al *Llibre de Consells* en 1383 i en dates posteriors (Sánchez Adell, 1994, pp. 541 i 553-554; Rabassa i Sánchez Almela, 2017, p. 311; Guinot i Viciano 2018, p. 292), i pot identificar-se amb el camí de la Costa de Borriol, que és el límit est del parcel·lari A. Pel fet que almenys tres de les quatre quadres del sector A limiten amb ell, possiblement era un camí que ja existia quan es va fer la parcel·lació. El camí del Collet, que també continuava cap a Borriol, s'esmenta el 1468 al *Llibre de vâlues de la peita* (Sánchez Adell, 1994, p. 541). Els dos són drecceres que es dirigien cap a aquesta població, on enllaçaven amb el camí Reial. Finalment, al sector C el camí de Fadrell figura en aquest mateix document l'any 1398 i en altres dates del segle següent (Sánchez Adell, 1994, pp. 541-542).

El camí Reial o de la Cova del Colom fa de divisòria entre els sectors B i C i determina l'orientació dels eixos del parcel·lari B. Entre el riu Sec i la rambla de la Viuda, al llarg de 3,8 km segueix un traçat sinuós en direcció NNE-SSO cap a Vila-real, travessant primer dita rambla i després el riu Millars. En aquest tram el travessen el camí de Ribesalbes –a partir del qual entra a la partida de l'Estepar– i l'accés a l'A-7. La construcció de la gran rodona on conflueixen aquest accés i els que porten al nou traçat de la N-340 i a l'autovia CV-10, ha desfigurat completament aquesta zona. Cap al sud, travessa el camí de la Ratlla d'Almassora i s'endinsa al terme municipal d'aquesta població per la partida de les Animetes. Després travessa a gual la rambla de la Viuda, anomenada antigament d'Algonder, on es troben les ruïnes del pont Trencat, continua en un tram interfluvial fins a travessar el riu Millars pel pont de Santa Quitèria (Almassora), a la partida del mateix nom, i es dirigeix cap a Vila-real.

La majoria dels investigadors consideren que aquest camí seguia el traçat de la via Augusta, el principal eix de comunicacions d'Hispania que fou construït en temps de l'emperador August entre els Pirineus i Cadis i travessava longitudinalment el País Valencià. Al nord del riu Sec, aquesta identifi-

cació és segura per la troballa de tres fragments d'un mil·liari, una de les columnes que assenyalaven les distàncies en les vies romanes més importants (Arasa, 2019, pp. 186-193). Però en direcció sud, a partir del riu Sec, algunes raons de diversa índole donen suport a la hipòtesi d'una construcció lligada a la fundació de Vila-real per Jaume I l'any 1274: travessa el riu Millars pel pont de Santa Quitèria, del qual es coneix l'autorització d'aquest rei per a la seua construcció l'any 1275 (Sanchis, 1992, p. 55); el seu traçat sinuós per un terreny pla és diferent del rectilini que caracteritza les vies romanes; i el fet que es dirigisca cap a Vila-real, justifica la seua construcció en el marc de la reordenació territorial que va acompanyar la fundació d'aquesta població.

Una prova documental que el traçat del camí Reial entre els rius Sec i Millars es va construir en relació amb la fundació de Vila-real, és una acció dels veïns de Castelló i Almassora en les primeres dècades del segle XIV. Segons conta Martí de Viciana (1564, p. 14), aquests volien que el camí Reial passés per les seues poblacions, deixant de banda Vila-real, per a dirigir-se després cap a Borriana. Com la seua reivindicació no es va atendre, van rompre, sembrar i plantar tot el camí entre Borriol i Vila-real, travessant-lo amb més de 30 fossats i ribassos. Va ser necessària la intervenció reial per a posar fi al conflicte: l'any 1337, Pere IV, segons carta donada a Saragossa, va ordenar que es restablís el camí entre aquelles dues poblacions.

Al sud del riu Sec, el traçat de la via Augusta no és segur. A l'est del camí Reial es conserva un altre camí rectilini de 3,2 km de longitud, la quadra de na Tora, que en direcció NNO-SSE es prolonga cap a més avall del forcall que formen la rambla de la Viuda i el riu Millars, ja al terme municipal d'Almassora, amb el nom de camí dels Hostalassos. A la seua vora es coneixen dos jaciments arqueològics d'època romana (la quadra de na Tora i la partida de Ramonet) que poden identificar-se amb dues postes citades pels itineraris en aquesta zona: *Novlas* i *Sebelacus*. La localització d'aquests assentaments, la rectitud del camí i el fet que es dirigisca cap a un gual històric del riu Millars, que la construcció del pont actual en el segle XVIII hauria desfigurat, permet plantejar la hipòtesi que aquest siga el traçat de la via, que així només travessaria un accident fluvial. Les tres quadres situades al nord del sector B limiten amb aquest camí, mentre que la resta ho fan amb el camí de la Ratlla d'Almassora. El topònim el pren de la més septentrional i curta d'aquestes quadres, que gira cap al sud a l'altura del camí de Ribesalbes en el tram descrit. Els extrems d'aquest camí han desaparegut: la seua projecció en direcció nord arriba fins al gual per on el camí Reial travessa el riu Sec, amb una longitud d'1,1 km, i en direcció sud des del camí de l'Alcora d'Almassora fins al riu Millars, amb 480 m. Al primer, en la fotografia aèria de 1945 es veu una ombra més fosca que el terreny circumdant, que segueix com una prolongació del camí cap al riu Sec i podria correspondre a les restes del camí amortitzat.

Segons la hipòtesi del seu origen romà, aquest tram de la quadra de na Tora podria ser la traça més antiga d'aquesta xarxa de camins i haver tingut en aquesta zona –juntament amb el camí Reial– un paper estructurador. Alguns trets d'aquest camí donen suport a tal interpretació: el traçat rectilini, l'orientació diferent de la de la trama viària que l'envolta i el fet que continue en camins que canvien sobtadament de direcció, cosa que és pròpia d'una via de comunicació que ha perdut la seua utilitat per al llarg recorregut o fins i tot ha estat tallada de manera intencionada.

ELS TOPÒNIMS

El terme *quadra* degué utilitzar-se com una referència a la forma geomètrica del parcel·lari resultant de la divisió agrària. Encara avui dia, per a persones coneixedores del terme municipal, les quadres són camins “que formen quadrats”. Aquesta organització esquemàtica de la trama parcel·lària apareix també en les terres d’horta, on es feia servir el diminutiu quadrella que –com va assenyalar Traver (1958, p. 139)– no es corresponia amb un camí com en l’actualitat, sinó que s’aplicava només a les zones en què es dividia la terra a efectes de la seua valoració, com es pot veure al *Llibre de vâlues de la peita* de 1479 (Joli i Doménech, 1996-97, pp. 188-190); per extensió, aquesta denominació va passar als camins, que són els que avui es designen amb aquest terme. En el *Llibre d’Ordinacions de la vila de Castelló*, el terme *quadra* s’usa com un sinònim de camí: “sendes veïnals, carreraces, quadres i camins públics” (Revest, 1957, pp. 178, 284, 296 i 299).

Aquest terme es troba també en altres municipis on degueren fer-se parcel·lacions semblants per la mateixa època. Així, entre els termes municipals de Sant Mateu i la Salzedella (el Baix Maestrat), es denomina *quadra* un llarg camí rectilini (4,4 km) de les característiques dels ací estudiats, orientat NO-SE, avui denominat *la Quatremitjana* a la primera població i *la Quartamitjana* a la segona. Com va assenyalar Coromines (1963, pp. 343-345), en la documentació del segle XIV es denomina *quadra Mitjana*, nom que s’aplica al mateix camí i a una partida. L’apel·latiu dona a entendre que aquest camí-*quadra* es trobava entremig d’altres dos, tot i que al seu costat NO no n’hi cap de semblant i només al SE se’n conserva un de paral·lel, conegut com el camí de les Llacunes (4,6 km), que s’ha pogut identificar amb la via Augusta i degué utilitzar-se com a referència per a traçar l’anterior. La separació entre els dos varia entre 930 i 1120 m, i la zona sud de la part compresa entre els dos és endorreica, per la qual cosa és possible que el seu traçat anés acompanyat d’un projecte de bonificació consistent en l’excavació de séquies per al desguàs, les actuals séquies Grossa i de les Llacunes.

En el sector A, tres dels quatre camins conserven numerals ordinals que comencen des del més pròxim a la ciutat: *quadra Segona*, *Tercera* i *Quarta*. La que degué ser la *quadra Primera* es coneix amb un gentilici, *quadra del Borriolenc*, i amb una denominació moderna, del *Matador*. D’altra banda, les quadres *Segona* i *Quarta* –en el seu tram situat a l’oest de la carretera de Morella– es coneixen amb els noms de *quadra del Jefe* –possiblement també modern– i de *Sanxo*, respectivament. Pel que fa als camins transversals, amb direcció NO-SE, al NE la *quadra Tercera* arranca d’un altre camí perpendicular conegut com la *quadra de Colomer*, el nom del qual pot haver-se aplicat per extensió, ja que possiblement quedava fora de la parcel·lació i deu ser posterior a aquesta. Més recent és la denominació *quadra Quarta de Baix*, que s’aplica a la prolongació cap a l’est d’aquest camí amb posterioritat a la construcció de l’autopista A-7, de la qual és via de servei. Així, aquest es distingeix de l’original, que ha passat a denominar-se *quadra Quarta de Dalt*. Cap al SO, els camins transversals són els de la *Penyeta*, dels *Mestrets* i del *Collet*. Els dos primers, en època contemporània han començat a denominar-se també *quadres*.

En els noms dels camins dels altres dos sectors no trobem numerals, sinó noms de naturalesa variada, i alguns tenen dues o tres denominacions. En el B són, d’est a oest: la *quadra*; la *Sequiota*; *Gimeno* o l’*Armelar*; *Lairon*, el *Maset* o la *Salera*; el *Saboner*; el *Morteràs*, els *Cubs* o el *Depòsit*; la *Torta* o el

Sargento; Cassanya o la Costa; i na Tora. En els mapes de 1910 i 1938 apareixen alguns topònims avui desapareguts: així, en el sector B figuren les quadres de la Via, integrada avui en la xarxa urbana com l'avinguda de Vila-real, i de Solà, avui de Gimeno; la del Saboner, també apareix retolada com del Riu; i la de la Torta, figura com de Carrasca. Al sector C, són, d'est a oest, les següents: la quadra o camí de la Cova del Colom; la quadra de Ros, l'Aljub o Coll de ferro; l'Assagador o Portolés; Breva o Pere Pasqual; Giner o el Velluter; Crussado o Català; Donyana; el Negrero; Cuquerolla; Villalon; i el Menut o camí del Sequiero.

Al sector B, la coneguda com a quadra del Pi Gros –la referència a un arbre singular– deu estar relacionada amb l'antic pinar Ver de l'Estepar. Aquest estava situat al SO de la vila, a les vores del camí Reial o carretera de València, que el dividia en dues parts (Mateu, 2003, pp. 98-99). L'any 1851, quan es va produir el primer intent de compra per a dedicar el terreny a l'agricultura, aquest pinar tenia una extensió de 1100 fanecades (92 ha), de les quals només 48 quedaven a la vora est de d'aquella quadra; és molt possible, doncs, que la quadra o camí del Pi Gros voregés aquesta part per l'est, cosa que n'exploraria la desviació cap a l'est en el seu començament. Finalment, l'any 1860 el va comprar el comerciant castellonenc R. Hugué, que al seu torn el va vendre a F. Vallés, baró de la Pobla Tornesa, que el va dividir en 50 quadrats de 20-25 fanecades on va plantar vinya i ametlers, i ja estava en explotació l'any 1875, formant un parcel·lari ortogonal que s'estenia entre l'esmentat camí i la quadra de Gimeno i pot observar-se en la fotografia aèria de 1945 (figura 4).

En el *Llibre de vâlues de la peita* de 1371 trobem les referències més antigues a aquests camins que s'han publicat fins ara, tot i que se'n desconeix la ubicació: la *quadra d'en Pere d'Osqua* i les *quadres de na Ocellona*; en 1398 es diu que *hun olivar al ullastrar a fronte ab dos quadres*; i en el de 1468 figuren la *primera quadra*, la *quadra d'en Berga* i la *quadra de senta Bárbera*, localitzada al sud de la ciutat, on es trobava l'ermita d'aquesta advocació (Sánchez Adell, 1994, pp. 587-588, 593 i 599). L'ús dels ordinals per a denominar alguns d'aquests camins es veu ja en el *Llibre d'Ordinacions*, on es descriu l'amollonament del Bovalar o devesa de Castelló, situat al NO de la ciutat, en els anys 1379-80, i se citen: el *camí de la quadra prima*, potser la del sector A; la *quadra prima que va vers los Pins*, possiblement l'anomenada *quadra dels Pins* en 1570 (Revest, 1957, p. 164); la *quadra de na Montergula*; la *quadra davall la vinya den Nicolau Maçó*, la *quadra damunt lo mallol den Pere Sanchiz* i la *quadra damunt la vinya de na Maçana* (Revest, 1957, pp. 69-71 i 193; Sánchez Adell, 1994, pp. 535 i 546). Així doncs, entre els segles XIV i XV algunes quadres es coneixien pel nom genèric, per un ordinal, per noms personals, per la proximitat d'un edifici singular, en referència a determinades finques conegudes pel nom dels seus propietaris i per arbres assenyalats. La formació dels topònims, doncs, tal vegada amb l'excepció del sector A, degué ser espontània.

En l'actualitat, els apel·latius de les quadres són molt variats i algunes d'elles en tenen diversos, de manera que el nombre de topònims que trobem és notablement superior al de camins: en l'estudi dels topònims del terme municipal de Castelló de la Plana, fet amb enquesta oral a persones coneixedores del terme, vam reunir un total de 57 topònims que feien referència a aquests camins (Gimeno i Arasa, 1992). Cal considerar, però, que amb el temps la denominació de quadra es va estendre a altres camins que originàriament no ho eren. La utilització de topònims numerals des del segle XIV recorda altres denominacions de camins amb la mateixa funció en municipis pròxims com Vila-real, on els trobem

aplicats al terme *sedeny* (Obiol, 1987, pp. 14 i 19), nom que deriva de la corda o sogà emprada per als mesuraments (primer *Sedeny*, etc.).

Així doncs, aquests camins són coneguts per numerals, noms de persona (antropònims), de sants (hagiopònims), de vegetació (fito topònims), etc, i entre ells en trobem els referits a gentilicis: quadra del Borriolenc; noms de pila: de Clorinda, de Genaro; cognoms: d'Assensi, Breva, Cassany, Català, Colomer, Crussado, Gimeno, Giner, Nos, Pessudo, Portolés, Ros, Sanxo, Villalon, etc; renoms: de Coll de Ferro, Cumbeta, el Menut, el Negrero; hipocorístics: Tonet; noms d'oficis, professions, càrrecs, etc: el Jefe, Saboner, Sargento, Velluter; característiques físiques: la Torta; irònic-humorístics: Cuquerolla; hidrònims: l'Aljub, la Bassa de don Víctor, el Depòsit, la Sequiota; orònims: la Penyeta, el Collet; camins ramaders: l'Assagador; edificacions: el Morteràs; fito topònims: el Pi Gros, l'Armelar; cavitats: la cova del Colom, etc.

PARAL·LELS I DATACIÓ

A l'edat mitjana, els agrimensors (sogejadors) rebien el nom de l'instrument utilitzat en el seu treball, la corda o sogà, i, almenys en el cas de les donacions de terres de regadiu, eren dirigides per agents comissionats pel rei (divisors o repartidors) que es responsabilitzaven de l'assignació efectiva de les parcel·les als beneficiaris (Guinot, 2016). Aquestes operacions locals comprenien centenars d'hectàrees i comportaven la uniformització de l'espai d'acord amb criteris geomètrics i dimensionals (Torró, 2012, pp. 24-25). Els resultats d'aquests treballs, en general, no presenten el rigor i la regularitat dels parcel·lars romans. La unitat de longitud usada al Regne de València era la corda de soguejar, que va ser introduïda pel rei Jaume I en el Fur de València de 1239 i feia 40,77 m (Torró, 2012, p. 36; Guinot, 2018, p. 151). En el cas que ens ocupa, aquesta extensa operació d'agrimensura degué generar amb seguretat documentació escrita, tot i que fins ara no se n'ha trobat cap menció directa en els arxius, per la qual cosa només podem rastrejar les referències toponímiques amb la finalitat d'esbrinar en quina època es va fer.

Com succeeix en altres parcel·lars, també als del secà de Castelló de la Plana els grans eixos no estan separats a distàncies regulars i per tant no són exactament paral·lels. D'aquesta manera, els intervals són prou amplis i majors que els emprats en els altres casos analitzats. Només algunes mesures s'aproximen al mòdul de nou cordes (366,93 m), que podria ser l'usat, tot i que crida l'atenció la variabilitat observada.

Els paral·lels d'aquesta mena de parcel·lars fets en terreny de secà que s'han estudiat al País Valencià no són molt nombrosos, i en tots el mòdul utilitzat és el mateix: la corda de soguejar (40,77 m). A Pego (la Marina Alta, Alacant), en el període 1280-1286 es va parcel·lar una extensa plana de secà amb el traçat d'eixos paral·lels orientats perpendicularment a la línia de pendent, separats en la majoria dels casos 245 m, distància que correspon a sis cordes del Regne de València (244,62 m), cosa que permet delimitar jovades rectangulars de 6 x 3 cordes (122,31 x 244,62 m), tal com es descriu a l'ordenació foral. La superfície parcel·lada comprén entre 650 i 700 ha i recolza en el seu contorn amb elements preexistents com els camins. Les línies perpendiculars no tenen intervals regulars ni un traçat continu, de manera que el conjunt no presenta un acabat en quadrícula (Torró, 1998, pp. 456-458, n. 14, fig. 7).

A Vilafamés (la Plana Alta, Castelló), amb posterioritat a l'atorgament de la carta de població de 1241 es va parcel·lar una extensa superfície del Pla de 12,6 km², en la qual es conserven eixos parcel·lars

de fins a 3,1 km de longitud que es disposen de manera paral·lela i formen llargs rectangles separats aproximadament 6 cordes (244,62 m). D'altra banda, en la documentació s'utilitza el terme quadrella per a referir-se a algunes parcel·les que no corresponen a una unitat de superfície precisa, però que indubtablement fan referència a una operació d'agrimensura que pot datar-se en el mateix repartiment del segle XIII (Guinot, 2018, pp. 148-152, fig. 8). A Moixent (València), al Pla de les Alcusses s'ha identificat un parcel·lari que data del final del segle XIII, amb eixos paral·lels que estan separats 245,7 m. Finalment, a la vall de Beneixama, l'estructura del parcel·lari també deixa a la vista eixos paral·lels que dibuixen igualment grans franges de terreny, en alguns casos de la mateixa amplària, en una operació d'agrimensura que pot datar-se cap al 1280 (González Villaescusa, 1996, pp. 161-162, fig. 4).

Per a la seua datació, les úniques referències que es coneixen fins ara són indirectes: les mencions a les quadres en la documentació que hem citat anteriorment. La més antiga apareix al *Llibre de vàlues de la peita* de 1371, i poc posteriors són les del *Llibre d'Ordinacions* referents a l'amollonament del Bovalar en els anys 1379-80. La documentació prova que aquests camins –i per tant, el parcel·lari– ja estaven traçats aleshores i eren anteriors. En relació amb aquesta qüestió, podem afegir la notícia del professor Josep Torró (UV), que ha pogut documentar referències a les quadres en nombroses donacions datades al voltant de la dècada de 1320. En aquesta època, cal destacar que Jaume II (1291-1327) va atorgar a la vila de Castelló diversos privilegis que en van facilitar la consolidació. Així doncs, sembla probable una datació en la primera meitat del segle, anterior al període de crisi que va començar amb la guerra contra Castella (1356) i les epidèmies de pesta (Rabassa, 1999), quan els treballs dels soguejadors parcel·lant la part del secà més pròxima a la població degueren ser coetanis als de dessecació de la marjal amb la mateixa finalitat de guanyar terres per al conreu (Torró, Esquilache i Guinot, 2014, p. 48).

Les iniciatives de construcció de nous espais agraris dirigides des del poder feudal, amb la fundació de nous nuclis de població i el desenvolupament de projectes de reorganització territorial, com foren els casos de Vila-real i Castelló de la Plana a les comarques septentrionals del País Valencià, també es van donar en diversos territoris peninsulars i europeus al llarg dels segles XIII i XIV, com es pot veure per exemple al sud de França (Lavigne, 2002).

CONCLUSIONS

L'anàlisi dels parcel·laris regulars conservats al terme municipal de Castelló de la Plana que va donar a conèixer López Gómez, confirma que –per les seues característiques morfològiques i el mòdul emprat– no són d'origen romà, com ja havien destacat diversos autors anteriorment. En total comprenen uns 35 km de camins i una superfície aproximada de 1275,8 ha, sensiblement menor a l'atribuïda per aquest autor, que era de 1814 ha. Es tracta d'una de les intervencions més importants realitzades al terme municipal de Castelló de la Plana amb la finalitat d'ordenar l'espai agrari de forma geomètrica, que ha perdurat al llarg dels segles deixant una empremta fòssil en el paisatge rural castellanenc, com es pot veure en els mapes topogràfics i fotografies aèries. Amb la seua gran superfície, aquesta és també la més extensa estudiada fins ara entre les parcel·lacions realitzades en el marc de la colonització feudal del País Valencià.

Una part considerable del secà castellonenc, repartida en tres sectors situats al nord i oest de la ciutat, es va dividir amb una sèrie de grans eixos paral·lels que permetien anar dividint les grans franges resultants a mesura que es realitzaven les donacions de parcel·les. Aquesta gran operació d'agrimensura pot datar-se amb anterioritat a l'amollonament del Bovalar o devesa de Castelló en els anys 1379-80, quan al *Llibre d'Ordinacions* ja s'esmenta el terme *quadra* utilitzat fins avui per a designar aquests eixos. Una sèrie de donacions encara inèdites que tingueren lloc cap a la dècada de 1320 permeten precisar més aquesta datació, que així hauria tingut lloc en la segona meitat del regnat de Jaume II (1291-1327), qui va atorgar a la vila de Castelló nombrosos privilegis.

Per a l'estudi de l'estructura agrària d'aquest període són fonamentals documents com el *Llibre de vèlues de la Peita* (Joli i Doménech, 1996-97; Domingo, 1998). A partir de la informació que contenen sabem que, pel que fa a l'aprofitament agrícola del secà castellonenc, l'any 1398 la major part era bosc o matoll i les terres cultivades eren poques i aïllades; en conjunt, al terme municipal hi havia 2.227 ha treballades, a penes un 20 % del total, de les quals 270 ha (12 %) eren parcel·les de botjar possiblement aprofitades per a pastures i llenya (Sánchez Adell, 1973). Aquesta situació es mantindrà en el segle xv amb un augment progressiu de la superfície conreada, com s'ha pogut veure en els estudis realitzats a partir dels llibres de 1468 (Domingo, 1977) i 1497 (Saura, 2014). Així doncs, el repartiment de terres a les zones parcel·lades devia avançar lentament.

El mòdul emprat en aquests parcel·laris sembla ser la corda foral valenciana (40,77 m), que és el documentat en altres poblacions valencianes com Pego i Vilafamés, però no amb els intervals més freqüentment emprats en aquesta mena d'operacions, que com s'ha pogut comprovar en aquells casos se situa de manera aproximada en sis cordes (244,62 m). En un conjunt caracteritzat per la gran variabilitat d'intervals, només de vegades es troba una distància equivalent a nou cordes (366,93 m), i per als límits divisors, a cinc (203,85 m) i vuit cordes (326,16 m).

Els camins que es prenen com a referència o límits en aquests parcel·laris poden datar-se en diferents èpoques. El més pròxim en el temps és el camí Reial, que degué construir-se en el marc de la important reestructuració territorial que tingué lloc arran de la fundació de Vila-real per Jaume I l'any 1274, amb un important referent en l'autorització d'aquest per a la construcció del pont de Santa Quitèria l'any 1275. Els sectors B i C s'estenen a l'est i oest d'aquest camí, i fins i tot en el segon en determinen l'orientació dels eixos, raó per la qual cal considerar que ja existia. Altres camins en serveixen de límit i és molt possible que daten del període andalusí, ja que les poblacions més importants del sector nord de la Plana tenen aquest origen, com Castelló de la Plana que era l'alqueria de Benirabe, l'alqueria de Fadrell en aquest mateix terme municipal i Almassora, a més d'altres localitats pròximes com Borriol i l'Alcora.

Entre aquests camins es troben el camí de la Costa de Borriol i els camins vells de l'Alcora i de Ribesalbes, que devien comunicar Benirabe amb aquestes localitats; el camí de Fadrell, que comença a la costa—on hi havia un lloc d'ancoratge citat per les fonts àrabs—i per la destacada alqueria homònima devia dirigir-se cap a l'Alcora; i el camí de la Ratlla d'Almassora, que era el camí de l'Alcora d'aquesta població i s'uneix a l'anterior. El darrer camí és la quadra de na Tora, que en el seu llarg tram sud adopta un traçat rectilini i serveix de límit oest a les quadres del sector B. Diverses raons anteriorment exposades donen suport a la hipòtesi que l'identifica amb la via Augusta, que continuaria cap al nord pel camí Reial i cap

al sud travessaria el riu Millars per un gual històric. Així doncs, a partir de l'estudi d'aquests parcel·lars es pot plantejar una hipòtesi raonada per a la datació dels camins que hi tenen un paper estructural.

REFERÈNCIES

- Arasa i Gil, F. (1979). Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6, 121-179.
- Arasa i Gil, F. (2019). *Abans de Jaume I. Castelló de la Plana des de la Prehistòria fins al període andalusí*. Castelló de la Plana.
- Ariño, E., Gurt, J. M.^a, Lanuza, A. de, & Palet, J. M.^a (1994). El estudio de los catastros rurales: una interpretación estratigráfica del paisaje. *Zephyrus*, XLVIII, 189-217.
- Ariño, E., Gurt, J. M.^a, & Palet, J. M.^a (2004). *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Salamanca.
- Coromines, J. (1963). El problema de “Quatretonda” i “Quatremitjana” i la toponímia mossàrab del Maestrat. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXIX, 340-352.
- Joli Bonías, M. C. & Doménech Vallés, J. (1996-1997). El impulso de la peita como fuente histórica. *Estudis castellonencs*, 7, 159-200.
- Domingo Pérez, C. (1977). La agricultura en Castellón de la Plana 1468. *Cuadernos de Geografía*, 21, 41-58.
- Domingo Pérez, C. (1983). *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*. Castelló.
- Domingo Pérez, C. (1998). Fuentes agrarias precatastrales valencianas. Su utilidad geográfica. *Estudios Geográficos*, 59, 225-244.
- Gimeno, Ll. & Arasa, F. (1993). *La toponímia del terme municipal de Castelló de la Plana*. Castelló de la Plana.
- González Villaescusa, R. (1996). Centuriations, *Alquerias* et *Pueblas*. Éléments pour la compréhension du paysage valencien. *Les Formes des Paysages 2. Archéologie des parcelaires*. París, 155-166.
- Guinot Rodríguez, E. (2016). Arpenteurs en terres de conquête. La pratique de la mesure de la terre en Pays Valencien pendant le XIIIe siècle. En Feller, A. L. & Rodríguez, A. (eds.). *Expertise et valeur des choses au Moyen Âge (2). Savoirs, écritures, objets* (pp. 275-294). Madrid: Casa de Velázquez.
- Guinot Rodríguez, E. (2018). La construcción de nuevos espacios agrarios en el siglo XIII. Repartimientos y parcelarios de fundación en el Reino de Valencia: Puçol y Vilafamés. En Torró, A. J. & Guinot, E. (eds.). *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas en los paisajes andalusíes (siglos XI-XVI)* (pp. 119-160). Valencia: PUV.
- Guinot, E. & Viciano, P. (2018). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló. I. (1384-1390)*. Fonts Històriques Valencianes, 70. València: PUV.
- Lavigne, C. (2002). *Essai sur la planification agraire au Moyen Age: les paysages neufs de la Gascogne médiévale (XIIIe-XIVe siècles)*. Burdeus: Ausonius.
- López Gómez, A. (1975). Posibles centuriaciones en Castellón de la Plana. En *Estudios sobre centuriaciones romanas en España* (pp. 129-136). Madrid.
- Martí de Viciano, R. (1564-66). *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su Reino*. Valencia.

- Mateu Bellés, J. F. (2003). El Prat i el Pinar de Castelló de la Plana (1855-1900): Canvis territorials d'un tram costaner. *Cuadernos de Geografía*, 73-74, 91-120.
- Obiol Menero, E. M. (1987). *Toponimia rural de Vila-real*. Vila-real.
- Quereda, J. (1999). El medio físico. En *La ciudad de Castellón de la Plana* (pp. 19-48). Castellón de la Plana.
- Quereda, J., Ortells, V., & Membrado, J. C. (1994). La Plana de Castelló. En Piqueras, A. J. (coord.). *Geografía de les comarques valencianes* (n.º 2, pp. 209-296). València: D.C.V. Ediciones.
- Rabassa Vaquer, C. (1999). El Castelló rural: de la expansión a la crisis. En *La ciudad de Castellón de la Plana* (pp. 165-180). Castellón.
- Rabassa Vaquer, C. & Sánchez Almela, E. (2017). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló. I. (1374-1383)*. *Fontes Històriques Valencianes*, 66. València: PUV.
- Revest y Corzo, L. (1957). *Llibre de Ordinacions de la Vila de Castelló de la Plana*. Castellón.
- Sánchez Adell, J. (1973). Estructura agraria de Castellón de la Plana en 1398. *Saitabi*, 23, 147-175.
- Sánchez Adell, J. (1994). Toponimia rural de Castellón de la Plana en la Edad Media (S. XIV-XV). *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXX, 517-600.
- Sanchis Deusa, C. (1993). *Els ponts valencians antics*. València.
- Saura Gargallo, J. (2014). El paisaje agrario de Castellón de la Plana. En Sanchis Ibor, C., Palau-Salvador, G., Mangue Alférez, I., & Martínez Sanmartín, L. P. (eds). *Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick* (pp. 187-202). Valencia: Universitat Politècnica de València. <http://dx.doi.org/10.4995/ISL2014.2014>.
- Torró, J. (1998). La colonización del valle de Pego (c. 1280 – c. 1300). Prospección y estudio morfológico: primeros resultados. *Arqueología Espacial*, 19-20, 443-462.
- Torró, J. (2012). La conquista del reino de Valencia. Un proceso de colonización medieval desde la arqueología del territorio. En Eiroa Rodríguez, J. A. (ed.). *La conquista de al-Andalus en el siglo XIII* (pp. 9-40). Murcia.
- Torró, J., Esquilache, F., & Guinot, E. (2014). La transformation du milieu littoral dans une société médiévale de conquête: les royaume de Valence (c. 1240-1330). En Mercuri, L., González Villaescusa, R., & Bertoncello, F. (dirs.). *Implantations humaines en milieu littoral méditerranéen: facteurs d'installation et processus d'appropriation de l'espace (Préhistoire, Antiquité, Moyen Âge)*, xxxive *Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes* (pp. 411-422). Antibes.
- Traver Tomás, V. (1958). *Antigüedades de Castellón de la Plana*. Castelló.

Cómo citar este artículo:

Arasa i Gil, F. (2022). Els parcel·laris medievals del secà al terme municipal de Castelló de la Plana (la Plana Alta). *Cuadernos de Geografía*, 108-109 (1), 315-333.

<https://doi.org/10.7203/CGUV.108.23817>

Esta obra está bajo una licencia de Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional.

